

Ι. Α. ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ

ΟΙ ΝΕΩΤΕΡΕΣ ΕΡΕΥΝΕΣ ΣΤΟ ΜΕΓΑΡΟ Β ΤΟΥ ΘΕΡΜΟΥ

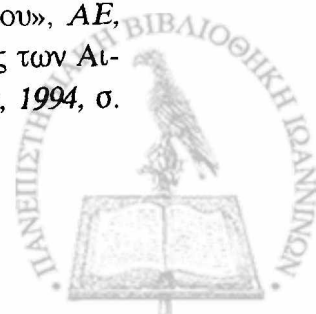
Στη μνήμη του ερευνητή της Ηλείου, του Σωτήρη Δάκαρη, αφιερώνω τη μελέτη αυτή. Πάντοτε τον ενδιέφερε και συχνά με ρωτούσε για τη νέα ανασκαφή που αποδεικνύει τώρα τη σχέση του Θέρμου με την Ήπειρο της πρώιμης εποχής του Σιδήρου. Για τα νεώτερα του μεγάρου Β, που εκτίθενται εδώ, μιλούσαμε με τον Σωτήρη Δάκαρη λίγο καιρό πριν φύγει...

Η ανασκαφή που έφερε στο φως μέσα από τη γη του Θέρμου, του πολιτικού και θρησκευτικού κέντρου της Αιτωλικής Συμπολιτείας, τα ερείπια του προϊστορικού οικισμού, του αρχαϊκού ιερού και της ελληνιστικής αγοράς, είναι από τις παλαιότερες ελληνικές ανασκαφές, έργο της "εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας". Άρχισε η έρευνα αυτή το 1897 από το Γεώργιο Σωτηριάδη ο οποίος ανέσκαψε έως το 1908, και συνεχίστηκε από τον Κωνσταντίνο Ρωμαίο με διαλείμματα από το 1912 έως το 1932. Οι νέες ανασκαφές άρχισαν το 1983 και συνεχίζονται¹.

Τον Θέρμο έκαναν γνωστό στην ιστορία της αρχαίας ελληνικής τέχνης οι πηλίνες αρχιτεκτονικές διακοσμήσεις της αρχαϊκής εποχής, ενώ την ιδιαίτερη αρχαιολογική και ιστορική σημασία έδωσαν στον τόπο τα αλληπάλληλα αρχαιολογικά στρώματα πολιτισμικών και κτιριακών φάσεων που αρχίζουν πιθανότατα τη μεσοελλαδική περίοδο και φθάνουν έως τον 2ο αι. π.Χ.

Στα τρία μεγάλα κτίρια, το μέγαρο Α, το μέγαρο Β και τον περίπτερο αρχαϊκό ναό, που κατέλαβαν διαδοχικά τον ίδιο σχεδόν χώρο, αναγνώρισε εξ αρχής η έρευνα συγγένεια μορφών και κατά συνέπειαν εξέλιξη αρχι-

1. Βιβλιογραφία και εκθέσεις των ανασκαφών: Ι. Α. Παπαποστόλου, «Η ανασκαφή του Θέρμου (1897-1987)», *Πρακτικά Α' Αρχαιολ. Συνεδρίου Αιτωλοακαρνανίας 1988*, Αθήνα 1990, σ. 140 κ.ε. Του ίδιου, «Ζητήματα των μεγάρων Α και Β του Θέρμου», *ΑΕ, 1900* σ. 191 κ.ε., του ίδιου, «Η ελληνιστική διαμόρφωση του Ιερού και της Αγοράς των Αιτωλών στον Θέρμο», *Φηγός, Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Σωτήρη Δάκαρη, 1994*, σ. 510, υποσ. 8, του ίδιου *ΠΑΕ 1983* κ.ε. (έχουν εκτυπωθεί έως τα ΠΑΕ 1996).

τεκτονικών τύπων. Ειδικότερα το μέγαρο Β φάνηκε ότι αποτελεί σταθμό μεταξύ της προϊστορικής οικοδομικής παράδοσης και της πρώιμης ελληνικής ναϊκής αρχιτεκτονικής. Η θέση μάλιστα αυτή ενισχύθηκε, όταν το κτίριο συνδέθηκε με ένα ελλειψοειδές περιστύλιο που πολλοί εθεώρησαν πρόδρομο του πτερού του ελληνικού ναού. Ωστόσο οι νεώτερες στρωματογραφικές έρευνες ανατρέπουν τη θεωρία για τη σχέση του μεγάρου Β με τον περίπτερο ελληνικό ναό. Επιβεβαιώνουν όμως οι νέες ανασκαφές τη σπουδαιότητα του Θέρμου ως προς την αδιάσπαστη συνοχή των πρώιμων περιόδων και τη συνέχεια της ζωής και της λατρείας στον ίδιο χώρο. Τα πρώιμα κτίρια του Θέρμου αντικατοπτρίζουν την τοπική πολιτική και λατρευτική εξέλιξη από την προϊστορική εποχή και την πρώιμη εποχή του Σιδήρου έως τον 7ο αι. π.Χ. Έπειτα από έξη ανασκαφικές περιόδους είναι φανερό ότι διαμορφώνεται τώρα μια καινούργια εικόνα για το μέγαρο Β και την εποχή του στον Θέρμο.

Ο πρώτος ανασκαφέας² έφθασε σε μεγάλο βάθος υπό τον ναό του Απόλλωνος και αφαίρεσε παντού όλη την αρχαία επίχωση, καθώς και υπόλοιπα άλλων κατασκευών προγενέστερων του ναού, εκτός του μεγάρου Β. Άθικτα αρχαία στρώματα παρέμειναν μόνο κάτω από τους τοίχους, τις βάσεις και τον στυλοβάτη του ναού. Από το 1912 έως το 1914 ανέσκαψε ο Ρωμαίος τμήματα του μεγάρου Β³. Έπειτα τα σκάμματα επιχωματώθηκαν και ορατά ήταν μόνο τα ερείπια του ναού του Απόλλωνος. Τα ημερολόγια και τα σχέδια του Ρωμαίου καταστράφηκαν σε πυρκαγιά στη Θεσσαλονίκη κατά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Το σχέδιο που εδημοσίευσε ο Σωτηριάδης στην ΑΕ 1900 (σ. 175, παρενθ. πίν.) περιέχει τη μόνη έως τώρα αυθεντική, αλλά ανεπαρκή αποτύπωση του κτιρίου υπό τον ναό του Απόλλωνος, αμέσως μετά από την αποκάλυψή του. Το ίδιο μετέγραψε αργότερα ο Ρωμαίος τροποποιώντας τη φορά του βόρειου τοίχου τον οποίο απέδωσε ελαφρώς καμπύλο. Με βάση τα σχέδια αυτά συντάχθηκε εκείνο που εδημοσίευσε ο Dreyer το 1963⁴. Το κτίριο παρουσιάστηκε τότε με ελαφρά καμπύλους όλους τους τοίχους εκτός των εγκάρσιων χωριστικών και της προσόψεως, οι οποίοι έμεναν ευθείς. Η θέση των ξύλινων παραστάδων, οι οποίες κατά τον Ρωμαίο εκάλυπταν τα μέτωπα των μακρών τοίχων πριν κτισθεί θυραίος τοίχος στην πρόσοψη, εξαιρέθηκε από το με-

2. Γ. Σωτηριάδης, «Ανασκαφαί εν Θέρμω». ΑΕ 1900, σ. 161 κ.ε.

3. Κ. Α. Ρωμαίος, «Εκ του προϊστορικού Θέρμου» (ΑΔ 1 (1915), σ. 242 κ.ε., εικ. 2.

4. Η. Dreyer, «Zu Thermos», *Monb WPr* 1963, 3, πίν. 3.

λάνωμα, ενώ προστέθηκε ο τοίχος στην πρόσοψη που έλειπε στο σχέδιο του Ρωμαίου. Στο ίδιο σχέδιο αποδίδονται και πάλι οι πλάκες που ερμηνεύθηκαν εξαρχής ως βάσεις μιας μεταγενέστερης ελλειπτικής περιστασης του κτιρίου. Η αρχαιολογική έρευνα βασίσθηκε από τότε στο σχέδιο αυτό που δημοσίευσε ο Dreyer: Το μέγαρο Β είναι επίμηκες ορθογώνιο κτίριο 21,40 X 7,30μ. με προσανατολισμό από Β προς Ν. Ο προθάλαμος έχει μήκος 8,15, ο κύριος χώρος 9,13 και το οπίσθιο δωμάτιο 2,20 μ. Των τοίχων του κτιρίου περιγράφεται το κατώτερο μέρος, κατασκευασμένο από μικρές πλακοειδείς ακατέργαστες, αλλά διαλεκτές πέτρες. Κατά τον Ρωμαίο όλοι οι τοίχοι, εκτός των εγκάρσιων, ήταν ελαφρά καμπύλοι και είχαν κλίση προς το εσωτερικό. Στη λίθινη αυτή βάση υψωνόταν ξυλόπλεκτη και πηλόχριστη κατασκευή, που κατέληγε σε θόλο, όπως και στα προϊστορικά καμπυλόσχημα κτίρια του ίδιου χώρου. Το λιθολόγημα φερόταν στο επίπεδο προϋπάρχοντος πλακοστρώτου που είχε χρησιμεύσει και ως πρώτο δάπεδο του κτιρίου. Αργότερα, πάντοτε κατά τον Ρωμαίο, το δάπεδο υψώθηκε, κατασκευάσθηκε μέσα στο κτίριο πήλινη εστία για ολόκαυστες θυσίες και εξωτερικώς προστέθηκε περιστύλιο, ελλειψοειδές κατά τη βόρεια στενή πλευρά. Ο Dreyer, αντιθέτως, ερμήνευσε το λίθινο μέρος των τοίχων ως θεμέλιο, επομένως το παλιότερο πλακόστρωτο θα ήταν θαμμένο κάτω από το δάπεδο του κτιρίου, το οποίο εταύτισε με το επίπεδο της εστίας. Η στέγη, πίστευε ο Dreyer, ήταν "σκουφωτή". Τις πλάκες γύρω από το κτίριο εταύτισε με βάσεις στύλων αντιστήριξης των τοίχων έναντι των ωθήσεων της στέγης κατά το υπόδειγμα πρώιμων μεσαιωνικών κτισμάτων της Σαξωνίας.

Ως προς τη χρονολόγηση οι προτάσεις εκυμάνθηκαν από τη μυκηναϊκή εποχή έως την πρώιμη εποχή του Σιδήρου και κάποτε έως και τον 8ο αι.⁵ Στην πρώτη περίπτωση, δηλ. με την χρονολόγηση στη μυκηναϊκή εποχή, θα είχαμε ένα μέγαρο με τριπλή διαίρεση. Στη δεύτερη, δηλ. με τη χρονολόγηση στην πρώιμη εποχή του Σιδήρου, η έρευνα μπορεί να δει τον τύπο του επιμήκους ορθογώνιου κτιρίου με παραστάδες στην πρόσοψη, και μάλιστα το αρχαιότερο παράδειγμα. Με τον μεταγενέστερο τοίχο στην πρόσοψη, το κτίριο θα έγινε κλειστός οίκος, χωρίς να χάσει τον επίσημο χαρακτήρα που του εξασφάλιζε το επίμηκες σχήμα. Σε κάθε περίπτωση θεωρήθηκε ότι το μέγαρο Β εκπροσωπεί έναν από τους πρώτους σταθ-

5. Fiehn, *RE* V, 1934, σ. 24-36. H. Dreyer, *Griechische Baukunst*, 1969, σ. 16. B. Schmaltz, «Bemerkungen zu Thermos B», *AA* 1980, σ. 333-334. }

μούς της πρώιμης Ελληνικής Αρχιτεκτονικής που περιείχε τα σπέρματα της εξέλιξης της ναϊκής αρχιτεκτονικής. Πολύ περισσότερο αφού με το κτίριο συνδέθηκε το περίφημο ελλειψοειδές περιστύλιο, το οποίο εδέχθηκαν ορισμένοι ερευνητές και όπως σημειώσαμε, το θεώρησαν προβαθμίδα του πτερού του ελληνικού ναού. Γι' αυτό το μέγαρο Β καλύπτει σημαντικό μέρος στο πρώτο κεφάλαιο των εγχειριδίων της αρχαίας ελληνικής αρχιτεκτονικής.

Αυτή ήταν η κατάσταση της έρευνας όταν ανέλαβα την ανασκαφή. Η εκ νέου αποκάλυψη των τοίχων του μεγάρου Β μας έδωσε στοιχεία για το σχήμα και την κατασκευή του⁶. Όπως φαίνεται στο σχέδιο της εικ. 1 και στους πίν. 1, 2 και 4, οι τοίχοι του κτιρίου έχουν ισχυρές αποκλίσεις από την ευθεία. Ο βόρειος τοίχος κλίνει κατά το ανατολικότερο μέρος προς το εσωτερικό και κατά το δυτικό μέρος παρουσιάζει ισχυρή κύρτωση προς τα έξω, τόσο ώστε να έχει απομακρυνθεί από το δάπεδο του οπισθίου δωματίου. Η κύρτωση αυτή έκανε προφανώς τον Ρωμαίο να σχεδιάσει όλον τον τοίχο ελαφρώς καμπύλο. Ισχυρή κλίση προς το εσωτερικό έχουν και οι μακροί τοίχοι, περισσότερο ο καλύτερα διατηρημένος ανατολικός (πίν. 2, 4). Η κλίση μάλιστα αυτή είναι σήμερα μεγαλύτερη από εκείνη που διακρίνεται στη φωτογραφία του 1915. Και η πορεία των τοίχων δεν είναι ευθύγραμμη, αλλά αντιθέτως ακανόνιστα κυματοειδής. Αυτές οι αποκλίσεις μπορούν να εξηγηθούν μόνο εάν λάβει κανείς υπόψη μεταγενέστερες της κατασκευής και τυχαίες καταστάσεις ή και στατικές αλλοιώσεις από πιέσεις χωμάτων, σεισμική ενέργεια κλπ. Κανονική καμπυλότητα και κλίση των τοίχων του μεγάρου Β, όπως είχαν τα αφιδωτά προϊστορικά κτίσματα στον ίδιο χώρο, δεν μπορεί να ανιχνευθεί. Χαρακτηριστικό μάλιστα είναι ότι στην αεροφωτογραφία (πίν. 1) ο ανατολικός τοίχος του μεγάρου, που είναι και ο ευκρινέστερος, φαίνεται ευθύς. Είναι επομένως σχεδόν βέβαιο ότι το μέγαρο Β σχεδιάστηκε ως κανονικό ορθογώνιο και όχι ως ένα "άτυπο ορθογώνιο" με ελαφρά καμπύλους και κεκλιμένους όλους τους εξωτερικούς τοίχους, εκτός της προσόψεως, ως ανάμνηση των προϊστορικών αφιδωτών κτιρίων του Θέρμου. Μια σχετική κλίση των τοίχων και η ταιριαστή με αυτή ανάλογη καμπύλη φορά δεν μπορεί να αποκλεισθεί σε κτίσματα κατασκευασμένα με την τεχνική και τα υλικά της πρώιμης αυτής εποχής. Ωστόσο δεν πρέπει να θεωρείται αξίωμα ότι το μέγαρο Β εκπροσωπεί την πρώιμη ελληνική ισχυρή τάση για χρήση καμπύ-

6. Βλ. ΠΑΕ 1992, σ. 114 κ.ε.

λων τοίχων, όπως είχε παρατηρήσει ο Dreyer⁷. Εφ' όσον το μέγαρο Β ήταν ορθογώνιο, τότε είναι φυσικότερο να μὴν είχε θολοειδή στέγη, αλλά δι-κλινή, η οποία πρέπει να ήταν καλυμμένη με καλάμια και άχυρο. Πιθανό-τατα ξυλόπλεκτο και πηλόχριστο ήταν το ανώτερο μέρος των τοίχων, χω-ρίς να αποκλείονται και οι ωμές πλίνθοι. Οπές όμως δεν παρατηρήθηκαν στο λιθολόγημα για τη στερέωση ξύλινων δοκών που θα ενδυνάμωναν τους τοίχους.

Ο χωριστικός βόρειος τοίχος του οπίσθιου δωματίου δεν συνδέεται οργανικά με τον ανατολικό και είναι πιθανώς μεταγενέστερη προσθήκη, ενώ αντίθετα οργανική σχέση έχει μικρό τμήμα παράλληλου τοίχου που διατηρήθηκε νοτιότερα και φαίνεται ότι ανήκει σε αρχικό χωριστικό τοί-χο (πίν. 4). Τότε το οπίσθιο δωμάτιο θα ήταν βαθύτερο, έως 3,40 μ.

Όταν αποκαλύψαμε το νότιο άκρο του ανατολικού τοίχου που είχε ανασκάψει ο Ρωμαίος, δεν διαπιστώσαμε τη διαρρύθμιση στο μέτωπο του τοίχου για την υποδοχή ξύλινης παραστάδας που περιγράφει ο ανασκα-φέας⁸. Εξάλλου η νοτιοδυτική γωνία, που σώζεται σε καλύτερη κατάστα-ση (πίν. 6), δεν διατηρεί ανάλογα ίχνη, δείχνει δε ότι ο τοίχος της πρόσο-ψης δεν είναι μεταγενέστερη προσθήκη, όπως πίστευαν έως τώρα έλπειτα από την περιγραφή του Ρωμαίου και την αποκατάσταση του Dreyer.

Το ζήτημα των δαπέδων στους επιμέρους χώρους του μεγάρου Β ήταν ιδιαίτερος περίπλοκο. Το έδαφος στο οποίο είναι κτισμένο το κτίριο πα-ρουσιάζει κλίση από Β προς Ν και από Α προς Δ. Ήταν γι' αυτό αναγκαίο και σημαντικό να γίνονται κατά την ανασκαφή μας οι μετρήσεις του βά-θους από το ίδιο σταθερό σημείο, πράγμα που δεν είχε εφαρμοσθεί κατά την παλαιά ανασκαφή. Από το βόρειο έως το νότιο άκρο του κτιρίου, δη-λαδή σε απόσταση 21 μ. περίπου, η υψομετρική διαφορά είναι 0,60 - 0,70 μ. περίπου. Διαπιστώθηκε ότι οι τοίχοι του κτιρίου ακολούθησαν αυτή την κλίση. Ίσως είχε χρειασθεί να εξουδετερωθεί η διαφορά αυτή μέσα στο κτίριο με κάποιο τρόπο βαθμιδωτής διαμόρφωσης, για την οποία όμως δεν υπάρχουν ανασκαφικές ενδείξεις.

Η στρωματογραφική εικόνα στον κύριο χώρο του μεγάρου δεν είναι ίδια με εκείνη που εμφανίσθηκε στο βόρειο τμήμα. Διαφορετική επίσης εί-ναι η εικόνα μεταξύ του ανατολικού και του δυτικού μέρους. Ωστόσο αναγνωρίζονται αντιστοιχίες που πιστοποιούν σε γενικές γραμμές μια

7. Dreyer, *ό.π.* 84. σ. 103-104. Βλ. και Th. Schattner, *Griechische Hausmodelle*, 1990, σ. 130 κ.ε.

8. ΠΑΕ 1993, σ. 77 κ.ε.

ενότητα, τόσο ως προς το επίπεδο χρήσεως της τελευταίας προϊστορικής φάσης, όσο και σε εκείνο της περιόδου της ζωής του μεγάρου Β. Παρ' όλες τις επιμέρους στρωματογραφικές διαφορές μπορεί να αποκατασταθεί η αρχική κατάσταση του επιπέδου χρήσεως: Στο νοτιότερο μέρος είχε χρησιμοποιηθεί φαίνεται το σποραδικώς διατηρημένο προϊστορικό πλακόστρωτο, το οποίο έχει ανευρεθεί και βορειότερα και δείχνει την ίδια κλίση προς Ν. Καθαρό κτρινωπό χώμα είχε χρησιμοποιηθεί ως υπόστρωμα για το επίπεδο χρήσεως στον υπόλοιπο προς Β χώρο και έσωζε κατά τόπους πλακόστρωση. Στο βόρειο δωμάτιο το επίπεδο αυτό βρίσκεται σε βάθος 0,75-0,80 μ., ενώ κατά την είσοδο του μεγάρου σε βάθος 1,40 μ. περίπου.

Η περιήφημη "ελλειπτική περίσταση" απασχόλησε εντατικά την έρευνα. Επειδή για αρκετό καιρό ήταν μοναδικό παράδειγμα της γεωμετρικής εποχής, της αποδόθηκε ιδιαίτερη σημασία ως προς τη δημιουργία του περιπτερου ελληνικού ναού. Οι δεκαοκτώ πλάκες (λείπουν σήμερα δύο) σε γραμμή ελλειψοειδή γύρω από το κτίριο (πίν. 1), εκτός της πρόσοψης, βρίσκονται σήμερα σε διάφορα βάθη που κυμαίνονται μεταξύ 0,40 και 0,70 μ. και έχουν, εκτός ελαχίστων, μετακινηθεί κατά τη πρώτη ανασκαφή ή και αργότερα. Πατούσαν πάντως όλες σε επίπεδο υψηλότερο τόσο του δαπέδου (0,78 - 1,40 μ.) του μεγάρου Β, όσο και της πήλινης εστίας (0,85) που θα αναφέρουμε στη συνέχεια. Ο Ρωμαίος είχε πιστέψει ότι οι πλάκες αυτές τοποθετήθηκαν για να στηρίξουν στύλους περιστυλίου το οποίο προστέθηκε σε δεύτερη οικοδομική φάση, κατά την οποία το δάπεδο υψώθηκε και κατασκευάστηκε μέσα στο κτίριο η πήλινη εστία. Όπως θα δούμε, η νέα ανασκαφή έδειξε ότι μέρος της εστίας βρίσκεται επάνω από τον ερειπωμένο ανατολικό τοίχο του κτιρίου. Είναι επομένως η εστία νεώτερη του μεγάρου Β.

Είναι γνωστές οι θεωρίες που δέχονται την ύπαρξη περιστυλίου και εκείνες που το αποκλείουν προτείνοντας άλλες ερμηνείες⁹. Η δική μας ανασκαφική έρευνα είχε σκοπό να εξετάσει τη στρωματογραφική σχέση των πλακών αυτών με το κτίριο. Άθικτα ήταν τα χώματα μόνο κάτω από την 5η και 6η της δυτικής, τη 10η και 12η πλάκα της βόρειας πλευράς. Το συμπέρασμα που εξάγεται από τις παρατηρήσεις της στρωματογραφικής αυτής έρευνας είναι ότι οι πλάκες αυτές τοποθετήθηκαν όταν το μέγαρο Β δεν έστεκε πλέον όρθιο. Πρέπει δε να σχετισθούν με το επίπεδο χρήσης το οποίο σχηματίστηκε όχι μόνο μετά από την κάλυψη των ερειπίων του, αλ-

9. Βλ. I. Α. Παπαποστόλου, *ΑΕ* 1990, σ. 192.

λά και μετά από την περίοδο της πλήρους εστίας και ενός σύγχρονου με εκείνη πιθανώς ξυλόπλεκτου κατασκευάσματος που έγινε στο βόρειο μέρος, επάνω στο στρώμα της επιχωμάτωσης των ερειπίων του κτιρίου (βλ. πιο κάτω). Οι πλάκες, τουλάχιστον της δυτικής σειράς, περιβάλλονταν από ένα στρώμα μελανών χωμάτων, που διαπίστωσαν και οι πρώτοι ανασκαφείς, το ίδιο εκείνο στο οποίο θεμελιώθηκε αργότερα ο δυτικός τοίχος του σπηκού του ναού. Το "μελανό" αυτό στρώμα το οποίο περιείχε και στάχτη, δημιουργήθηκε κατά τη διάρκεια της εποχής των πλακών. Αυτό σημαίνει ότι και τότε συνεχιζόταν η τέλεση λατρείας στον χώρο αυτόν. Τα χαλκά ευρήματα του Ρωμαίου από το "μελανό" στρώμα του δυτικού μέρους ανήκουν στη γεωμετρική εποχή (8ος αι.), στην οποία πρέπει να τοποθετηθεί η εγκατάσταση των πλακών. Για λόγους που έχουν εκτεθεί αλλού¹⁰, οι πλάκες δεν πρέπει να θεωρούνται καν βάσεις στύλων περιστυλίου, ούτε και μεταγενέστερου του μεγάρου Β. Το ερώτημα τι αντιπροσωπεύουν οι πλάκες παραμένει ακόμη, και ίσως μείνει για πάντα ανοικτό, παρόλο ότι έχουν δοθεί διάφορες πιθανές απαντήσεις, όπως ότι μπορεί να δήλωναν τα όρια του χώρου του βωμού και του ιερού, δηλαδή του τεμένους.

Ο χρονολογικός προσδιορισμός του κτιρίου είναι από τα σημαντικότερα και δυσκολότερα ζητήματα της έρευνας. Ασφαλέστερο είναι το χρονολογικό όριο μετά από το οποίο κτίστηκε το μέγαρο Β. Η βορειοδυτική γωνία και μέρος του βόρειου τοίχου φέρονται επάνω σε στρώμα καταστροφής το οποίο περιείχε χειροποίητη εντόπια, μονόχρωμη κεραμική, αλλά και όστρακα μυκηναϊκών κυλίκων της ΥΕ III Α2-Β περιόδου, της οποίας αποκαλύφθηκε για πρώτη φορά στον Θέρμο στρώμα καταστροφής¹¹. Αλλά πότε ακριβέστερα μετά από αυτό το *terminus post quem* κτίστηκε το μέγαρο Β; Ενδείξεις μόνο μας δίνουν λίγα όστρακα αμαυρόχρωμης κεραμικής με γεωμετρική διακόσμηση, του βορειοδυτικού πολιτισμικού χώρου. Βρέθηκαν μέσα στη στρώση του δαπέδου του κυρίου δωματίου¹² και χρονολογούνται με πολλή πιθανότητα στην πρώιμη εποχή του Σιδήρου.

Πρέπει να τονισθεί εδώ ότι στον Θέρμο δεν υπάρχει ούτε ένα όστρακο ασφαλώς χρονολογημένης κεραμικής από το τέλος της ΥΕ III Γ έως και την κλασική εποχή. Η εντόπια κεραμική, μονόχρωμη, και η αμαυρό-

10. ΠΑΕ 1993, σ. 91.

11. ΠΑΕ 1992, σ. 115.

12. ΠΑΕ 1994, σ. 114.

χρωμη με γεωμετρική διακόσμηση, είναι σχετικά άφθονη. Δεν υπάρχει όμως ακόμη για τις κατηγορίες αυτές που απαντούν την ίδια περίοδο σε όλο τον βορειοδυτικό χώρο (Βόρειο και Νότιο Ήπειρο και Δ. Μακεδονία) συστηματική μελέτη της τυπολογίας και της εξέλιξής τους¹³. Σημαντικό είναι ωστόσο το γεγονός ότι έχουμε τώρα στον Θέρμο ομάδες οστράκων που προέρχονται από διακεκριμένα στρώματα. Στο μέλλον μπορεί πιθανώς να γίνει συσχετισμός με άλλα σύνολα στα οποία θα συνευρίσκονται τυχόν χρονολογήσιμα πρώιμα ελληνικά αγγεία, που δυστυχώς από τον Θέρμο λείπουν.

Το προϊστορικό στρώμα που αναφέραμε είναι νεώτερο από εκείνο της καταστροφής που διαπίστωσε ο Ρωμαίος και χρονολόγησε στην ΥΕ ΙΙΑ περίοδο. Ήδη τότε είχαν σημειωθεί λίγα υστερότερα μυκηναϊκά όστρακα. Από τα νέα ανασκαφικά δεδομένα προκύπτει ότι έχουμε δύο διαφορετικά στρώματα καταστροφής. Το αρχαιότερο κατά την ΥΕ ΙΙΑ και ένα νεώτερο κατά το τέλος της ΥΕ ΙΙΙΒ (1200 π.Χ περίπου).

Η στρωματογραφική έρευνα στο βόρειο δωμάτιο και στο δυτικό μέρος του μεγάρου Β έδειξε ότι η χειροποίητη μονόχρωμη κεραμική μέσα στις δύο αλληπάλληλες στρώσεις του δαπέδου δεν διαφέρει από την αντίστοιχη στο υποκάτω στρώμα καταστροφής του 1200 π.Χ. Από τα δάπεδα όμως λείπουν τυπικά μυκηναϊκά όστρακα, και το ίδιο παρατηρήθηκε και σε άλλα σημεία του κτιρίου. Αυτό είναι βάσιμη ένδειξη ότι μετά από την καταστροφή μειώθηκε ισχυρά ή διακόπηκε η μυκηναϊκή επίδραση. Έρχεται δε η ένδειξη αυτή να συμφωνήσει με την παρατήρηση τόσο του Ρωμαίου όσο και τη δική μας, ότι έως τώρα ελάχιστα όστρακα έχουν βρεθεί που θα μπορούσαν αν χρονολογηθούν στην ΥΕ ΙΙΙ Γ.

Οι παλαιότεροι ανασκαφείς παραδίδουν ότι αμαυρόχρωμη γραπτή, γεωμετρική χειροποίητη κεραμική (την αποκαλούν απλώς γεωμετρική) βρισκόταν και στο προϊστορικό και στο "γεωμετρικό" στρώμα. Οι δικές μας στρωματογραφικές έρευνες έδειξαν ότι όστρακα αυτής της κατηγορίας υπήρχαν σε στρώματα που σχετίζονταν με την εποχή του μεγάρου Β, αλλά και τις διάδοχες φάσεις και ότι έφθναν έως κάτω από τις πλάκες της "ελλειπτικής περιίστασης" και τους τοίχους του ναού. Από τα λίγα προϊστορικά στρώματα που ερευνήθηκαν, έλειπαν αμαυρόχρωμα αγγεία, της κατηγορίας που πρέπει να χρονολογηθεί στην εποχή του Σιδήρου, ενώ

13. Βλ. Κ. Α. Wardle. «Cultural Groups of the Late Bronze and Early Iron Age in North - West Greece» *Godisniac XV*, 1977, σ. 162 κ.ε.

βρέθηκαν ασφαλώς αμαυρόχρωμα της μεσοελλαδικής παράδοσης. Μια όμως ακέραιη σωζόμενη πρόχους φέρεται (χωρίς να είναι ασφαλές) ότι βρέθηκε στο δάπεδο του μεγάρου Α, και ο Wardle πιστεύει ότι είναι της πρώιμης εποχής του Σιδήρου¹⁴. Είναι γνωστό ότι η κεραμεική αυτή διαρκεί στη Β. και Ν. Ήπειρο και τη Δ. Μακεδονία έως τον 7ο αι. π.Χ.¹⁵, και φαίνεται τώρα πια βέβαιο ότι εμφανίζεται ταυτοχρόνως, τον 12ο αι. π.Χ., στους τόπους αυτούς οι οποίοι αποτελούσαν πολιτισμική ενότητα¹⁶. Έχει δε παρατηρηθεί ότι στην Ήπειρο τα αγγεία αυτά είναι νεώτερα των κατηγοριών κεραμεικής της προϊστορικής εποχής¹⁷.

Η ραδιοχρονολόγηση βρίσκεται σε εξέλιξη. Οι πρώτες μετρήσεις οδηγούν στο συμπέρασμα ότι το διάδοχο του μεγάρου Β πιθανό ξυλόπλεκτο κατασκεύασμα, δεν μπορεί να χρονολογηθεί πριν από τις αρχές του τελευταίου τρίτου του 9ου αι. π.Χ. Είναι επομένως δυνατό να είχε τότε ήδη καταστραφεί το μέγαρο Β. Ασφαλώς όμως, αυτό μπορεί να συνέβη και αργότερα.

Τεκμήρια της ζωής του μεγάρου Β δεν σώθηκαν μέσα στο κτίριο, ούτε της καταστροφής του λείψανα κατά χώραν, εκτός από πέτρες των τοίχων πεσμένες επάνω στο δάπεδο σε ορισμένες θέσεις. Φαίνεται ότι μετά από

14. Ρωμαίος ΑΔ 1 (1915) σ. 264, εικ. 31. Ο Wardle, ό.π. 164, τη συγκρίνει με ομοίοσημο αγγείο από πρωτογεωμετρικό τάφο της Καλυδώνος ΑΔ 22 (1967) Β2, σ. 320, πίν. 228στ. Πρέπει να προστεθούν του Αγρινίου, από άγνωστο σύνολο (Ι. Βοκοτοπούλου, ΑΔ 24 (1969) Α σ. 88, σχέδ. 2) και της Γαβαλούς (Μ. Σταυροπούλου, ΑΔ 35 (1980) Α, σ. 112, σχέδ. 7) από πρωτογεωμετρικό τάφο. Κοινή είναι η αντίληψη στις δύο τελευταίες δημοσιεύσεις ότι πρόκειται για αναβίωση ή επιβίωση παλαιότερων τύπων, της ΜΕ εποχής της Μακεδονίας και της Θεσσαλίας.

15. Ιουλία Βοκοτοπούλου, «La Macedoine de la Protohistoire a l' époque archaïque», Magna Grecia, Epiro et Macedonia, Atti del ventiquattresimo Convegno di Studi sulla Magna Grecia 1984 (1985) σ. 163. Της ίδιας, «Ήπειρος στον 8ο και 7ο αι. π.Χ.», ΑΣΑτене 60 (1982), σ. 92.

16. Ν. Bodinaku «Sur la chronologie de la Ceramique peinte matte de l' Age du Bronze et du Fer», *Iiritia* 19 (1989) σ. 63. Κ. Σουέρεφ «Τοπική και επείσακτη κεραμεική στην Ήπειρο», *Δαυδώνη* 18 (1989) σ. 169. Ο F. Prendi «Die Bronzezeit und der Beginn der Eisenzeit in Albanien» εις Β. Hänsel. Südosteurupa zwischen 1600 und 1000 v.Chr. 1982, σ. 215 κ.ε., υποστηρίζει αντίθετα ότι «η αμαυρόχρωμη κεραμεική έγινε γνωστή στην Ήπειρο περί τον 12ο και 11ο αι. π.Χ. και προέρχεται από την Αλβανία», και ότι έχει «με σαφήνεια πειστική ιλλυρικό χαρακτήρα». Η Βοκοτοπούλου, «La Macedoine de la Protohistoire a l' époque archaïque», ό.π. 143, δέχεται ότι η κεραμεική αυτή ήλθε από τη Μακεδονία προς Δ και αποτελεί επιβίωση της μεσοελλαδικής παράδοσης.

17. Σ. Δάκαρης, ΠΑΕ 1952, σ. 373.

την καταστροφή και πριν γίνει νέα χρήση του χώρου, έγινε καθαρισμός των ερειπίων. Τη θέση του δεν κατέλαβε άλλο ισομέγεθες κτίριο. Στον χώρο του βόρειου δωματίου και σε μεγάλο μέρος του δυτικού τμήματος, επιστρώθηκε καθαρό κιτρινωπό χώμα από την πεδιάδα του Θέρμου για ισοπέδωση, μέσα στο οποίο διαπιστώθηκαν οπές για τη στερέωση ξύλινων στύλων, αφού σε τρεις από αυτές υπήρχαν απανθρακωμένα κατάλοιπα του ξύλου. Είναι πιθανό ότι ο χώρος δέχθηκε μικρή ξυλόπλεκτη και πηλόχριστη κατασκευή. Από την καταστροφή του ξυλόπλεκτου κτίσματος μπορεί να προέρχονται και ορισμένα άλλα λείψανα, πυρακτωμένοι πηλοί και απανθρακωμένα στοιχεία εκτός αυτών που είχαμε στις υποδοχές των στύλων. Στο μέσο περίπου του κτιρίου η νέα ανασκαφή έφερε και πάλι στο φως το παχύ στρώμα στάχτης ολόκαυστων θυσιών με θρύμματα οστών και μελανό χώμα επάνω στο επίπεδο χρήσεως. Νοτιότερα και μάλιστα επάνω από τον ανατολικό τοίχο διαπιστώθηκε και πάλι μέρος της πήλινης εστίας με τη λευκή στάχτη. Ο Ρωμαίος είχε αποδώσει αυτά τα κατάλοιπα θυσιών στην περίοδο λειτουργίας του κτιρίου. Η νεώτερη ανασκαφή έδειξε, όπως σημειώσαμε και πιο πάνω, ότι η εστία πρέπει να χρονολογηθεί μετά από την καταστροφή του μεγάρου Β και ότι συμπίπτει με την πιθανή ξυλόπλεκτη κατασκευή βορειότερα, αλλά και τη στάχτη των θυσιών στο μέσο του κτιρίου. Τα λείψανα αυτά μαρτυρούν τέλεση λατρείας η οποία τεκμαίρεται και κατά την εποχή του μεγάρου Β:

Προ της νοτιοανατολικής γωνίας του μεγάρου Β υπάρχει ο "βόθρος θυσιών", κατασκευασμένος από πλάκες, που είχε αποκαλύψει ο Ρωμαίος (πιν. 2). Ο ανασκαφέας τελικώς υποστήριξε ότι η κατασκευή αυτή ήταν βάση στύλου του υποθετικού περιστυλίου¹⁸. Το λάθος επεσήμανε ήδη ο Dreger¹⁹. Βρίσκεται ο "βόθρος" αυτός επάνω στο παλιότερο πλακόστρωτο που αποτελεί και το επίπεδο κατασκευής του μεγάρου Β στο νότιο μέρος. Επομένως λειτουργούσε κατά την εποχή του κτιρίου αυτού.

Ακόμη νοτιότερα ανασκάψαμε²⁰ στενή λωρίδα 1,80 X 0,70 μ. άθικτων στρωμάτων, ακριβώς κάτω από το κακής διατήρησης νότιο άκρο του ανατολικού τοίχου του σηκού του ναού. Το κατώτερο στρώμα είναι χώμα με μεγάλες πέτρες. Πιστεύω ότι πρόκειται για επίχωση αντίστοιχη με εκείνη που στρώθηκε επάνω στο δάπεδο του προσθίου δωματίου μετά από την

18. Ρωμαίος, ό.π., σ. 248, ΠΑΕ 1993, σ. 92.

19. *Marb WPr* 1963, σ. 7.

20. ΠΑΕ 1993, σ. 9 κ.ε. ΠΑΕ 1994, σ. 101.

καταστροφή. Η επίχωση αυτή πρέπει να είχε καλύψει και τον βόθρο που αναφέραμε. Ένα μικρό στρογγυλό όρυγμα με πρόχειρο λίθινο περίβλημα που περιείχε στάχτη, οστά ζώου και ένα σιδερένιο μαχαίρι βρίσκεται μέσα στην επίχωση αυτή. Το μελανό στακτώδες χώμα απλωνόταν και έξω από το όρυγμα όπου βρέθηκαν συσσωρευμένα σιδερένια όπλα, τρεις αιχμές δοράτων και ένα σιδερένιο μαχαίρι²¹. Το όρυγμα και το μελανό στακτώδες χώμα με τα όπλα βρίσκονται στον ορίζοντα του επιπέδου χρήσεως της πηλίνης εστίας με την άσπρη στάχτη που υπάρχει επάνω από τα ερείπια του κτιρίου κατά το ανατολικό μέρος. Ανήκουν δηλαδή στη μετά από το μέγαρο Β περίοδο.

Δύο άλλα ορύγματα βρέθηκαν νοτιότερα. Το ένα περιείχε στακτώδη χώματα, τμήμα πρόχου της αμαυρόχρωμης γραπτής κεραμεικής και απανθρακωμένο κατάλοιπο ξύλου (στύλου;) που πρέπει να έστεκε όρθιο μέσα στον λάκκο, όπως δείχνουν σφηνοειδείς πέτρες στο κάτω μέρος. Ο άλλος λάκκος είναι κτιστός από μεγάλες πέτρες και περιείχε επίσης μαύρο χώμα, οστά και μια σιδερένια αιχμή δόρατος. Πρόκειται για ευρήματα που μαρτυρούν τη λατρεία στον χώρο αυτόν προ του μεγάρου Β, κατά την εποχή λειτουργίας του και μεταγενέστερα. Ανάλογα λείψανα βρέθηκαν και παρά τον δυτικό τοίχο του κτιρίου (πίν. 7). Φαίνεται ότι η μεγάλη πηλίνη εστία πλαισιωνόταν από λάκκους και ορύγματα θυσιών και προσφορών.

Στον ίδιο νότιο χώρο, επάνω από τη στάχτη με τα σιδερένια όπλα, το χώμα ήταν φερτό με λατύπη, προφανώς για ισοπέδωση του χώρου. Στα χώματα αυτά βρέθηκε στημένο όρθιο τμήμα πλακοειδούς λίθου. Γύρω είχε σχηματοποιηθεί, μετά από τη στερέωση της πλάκας, επίπεδο πατημένης γης, μέσα από το οποίο αυτή εξέιχε. Ήταν άραγε όρος του ιερού ή σημάδι λατρείας²², όταν στον χώρο υπήρχε μόνο βωμός, ίσως με στέγαστρο ή μόνο με τις πλάκες να δηλώνουν τα όρια του τεμένους πριν κτισθεί ο ναός του Απόλλωνος; Γιατί πράγματι το επίπεδο της πατημένης γης βρίσκεται αμέσως κάτω από τις πέτρες του τοίχου του σηκού. Η φάση δε αυτή μπορεί να ταυτισθεί χρονολογικά μόνο με την περίοδο των πλακών της "ελλειπτικής περιστάσης". Η κεραμεική από το επίπεδο αυτό περιελάμβανε και χειροποίητη χονδροειδή και αμαυρόχρωμη γραπτή κεραμεική, αλλά και λεπτότερη, τροχήλατη, μάλλον εντόπια, η οποία θα μπορούσε να χρο-

21. ΠΑΕ 1993, σ. 98, εικ. 9.

22. Βλ. Uta Kron, «Heilige Steine», *Kotinos Fest. für Erica Simon* 1992, σ. 56 κ.ε.

νολογηθεί στην πρώιμη αρχαϊκή περίοδο, σημαντική ένδειξη για την επιβεβαίωση της χρονολογίας του σπηκού του ναού στον 7ο αι. π.Χ. Αξιοσημείωτη είναι και η διαπίστωση εδώ, ότι η γραπτή αμαυρόχρωμη κεραμική διαρκεί, όπως στην Ήπειρο και τη Δ. Μακεδονία, έως την αρχαϊκή εποχή.

Από το χώρο αυτόν ξεκινούσε παλιό λιθόστρωτο μονοπάτι (πίν. 2) που οδηγούσε σε υψηλότερο άνδηρο της πλαγιάς. Υπήρχε φαίνεται πριν από την εποχή του μεγάρου Β και διατηρήθηκε έως την οικοδόμηση του ναού.

Ανακεφαλαιώνοντας σημειώνουμε τα ακόλουθα: Στον Θέρμο μια καταστροφή περί το 1200 π.Χ. θέτει τέλος στη "μυκηναϊκή" περίοδο του οικισμού. Είναι η εποχή που καταστρέφονται τα μεγάλα μυκηναϊκά κέντρα της Ελλάδας. Σε αντίθεση με εκείνα στον Θέρμο μετά από την καταστροφή δεν υπάρχει εγκατάλειψη, αλλά μια νέα εγκατάσταση. Το μέγαρο Β ήταν το σπουδαιότερο κτίριο του νέου οικισμού της πρώιμης εποχής του Σιδήρου και κτίσθηκε ασφαλώς μετά από το 1200 π.Χ. Την ίδια εποχή ο Θέρμος απομακρύνεται από τον μυκηναϊκό κόσμο και προσανατολίζεται προς τον βορειοδυτικό πολιτισμικό χώρο, ο οποίος την πρώιμη εποχή του Σιδήρου επίσης απομονώνεται από τη μυκηναϊκή παράδοση, αλλά διέρχεται περίοδο ακμής. Τότε αρχίζει εδώ η λατρεία.

Μετά από την καταστροφή του, που έλαβε χώρα προς τα τέλη του 9ου αι., το μέγαρο Β, κατά τις έως τώρα ισχυρότερες ενδείξεις, δίνει τη θέση του σε εκτεταμένη πήλινη εστία ολόκαυστων θυσιών και πιθανώς σε μικρό ξυλόπλεκτο κτίσμα. Η σχέση με το Καλαπόδι στη Φωκίδα είναι αξιοσημείωτη. Ανάλογη κατάσταση παρατηρείται και εκεί από το β' μισό του 9ου π.Χ. αι.²³ Την εποχή αυτή εξακολουθούσαν να ανοίγουν λάκκους προσφορών και να αναθέτουν σιδερένια όπλα προς Ν και Δ. της εστίας. Στην προτελευταία φάση, δηλαδή πριν από την ανέγερση του πρώιμου αρχαϊκού ναού, ανήκουν οι πλάκες που είχαν άλλοτε θεωρηθεί βάσεις ελλειπτικής περιστασης και ένα επίπεδο χρήσεως από πατημένη γη, μέσα από την οποία εξέιχε όρθια στήλη, όρος του ιερού προς Ν ή λίθος λατρευτικός. Ναός τότε δεν υπήρχε, αλλά πιθανώς μόνο βωμός.²⁴

23. J. Felsch. *AA* 1987, σ. 5.

24. Παραλληλισμός θα μπορούσε να γίνει με το αιτωλικό Κάλλιο, όπου βρέθηκε βωμός της αρχαϊκής εποχής με βάσεις στύλων για στέγαστρο στη θέση του ναού του 4ου αι. π.Χ. Π. Θέμελης, «Δελφοί και περιοχή τον 8ο και 7ο π.Χ. αι.», *ASAtene* 61 (1983) 243, εικ. 44, πίν. II.

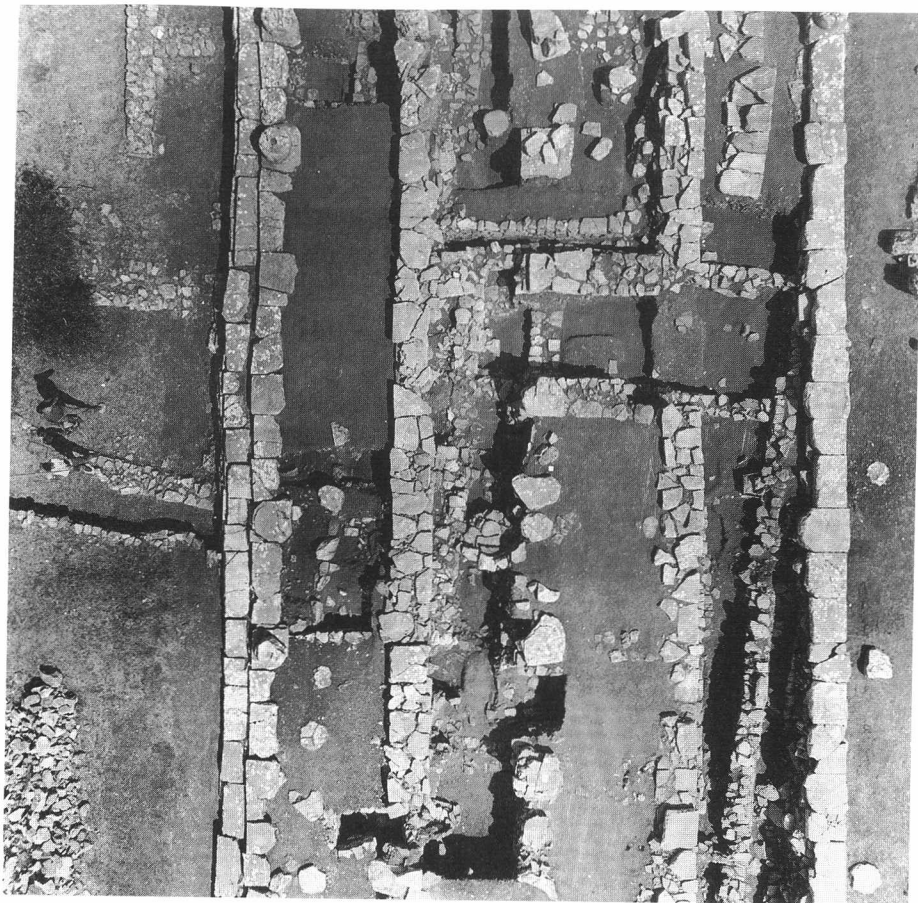

Τα ερωτήματα για τη σημασία και την ιστορική θέση του μεγάρου Β δεν έχουν βρει ακόμη ασφαλή και οριστική απάντηση. Το κτίριο ανήκε σε ένα νέο οικισμό, αλλά έστεκε ελεύθερο και ήταν πιθανότατα το μεγαλύτερο και σημαντικότερο από τα κτίρια που σημειώθηκαν στο ίδιο βάθος. Ο προορισμός του δεν έχει εξακριβωθεί από τα ανασκαφικά δεδομένα. Κατοικία ηγεμονική και χώρος λατρείας είναι η πιθανή εκδοχή. Όπως και αν έχει, το κτίριο αυτό δεν πρέπει να εξετάζεται πλέον από τη σκοπιά του ελλαδικού πρωτογεωμετρικού πολιτισμού, αλλά να συνδεθεί με το βορειοδυτικό πολιτισμικό χώρο στον οποίο ανήκαν τότε η Β. και η Ν. Ήπειρος και η Δ. Μακεδονία. Παράλληλα κτίρια για την ώρα δεν υπάρχουν εκεί. Ο Θέρμος ήταν τόπος με μακρά οικιστική και οικοδομική παράδοση που μπορεί να αναχθεί ήδη στη μεσοελλαδική εποχή και συνδέθηκε στενά με το μηκηναϊκό κόσμο. Αυτό θα δικαιολογούσε την ύπαρξη κτιρίου της μορφής και του μεγέθους του μεγάρου Β, άσχετα από την προέλευση της κοινωνίας του οικισμού.

Από το βάθος της αρχαιολογικής αυτής σκηνογραφίας που περιέγραψα, προβάλλει αχνό, αλλά υπαρκτό το πρώιμο ιστορικό πρόσωπο του Θέρμου στην καρδιά της αρχαίας Αιτωλίας: Ενώ έως και την ΥΕΠΒ περίοδο η εγκατάσταση αποτελεί αξιόλογη περιφερειακή θέση του μηκηναϊκού πολιτισμού, τη δυτικότερη της Ελλάδας, κατά την υπομηκηναϊκή εποχή και την πρώιμη εποχή του Σιδήρου αναδεικνύεται ως το νοτιότερο κέντρο του βορειοδυτικού πολιτισμικού χώρου. Η απομόνωση από την κεντρική και τη νότια Ελλάδα διαρκεί έως τον 8ο αι. π.Χ., όπως δείχνουν τα γνωστά χάλκινα γεωμετρικά ευρήματα.

Ι.Α. ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ

Πίν. 1. Η ανασκαφή του μεγάρου Β κάτω από τον ναό του Απόλλωνος.

Πίν. 2. Γενική άποψη του αν. μέρους του μεγάρου Β. 1) αν. τοίχος, 2) ΝΑ γωνία, 3) "βόθρος θυσιών", 4) λιθόστρωτο μονοπάτι, 5) αν. στυλοβάτης του ναού.

Πίν. 3. Άποψη του βόρειου μέρους της ανασκαφής από Ν.
1) β. τοίχος του μεγάρου Β, 2) δ. τοίχος, 3) β. τοίχος του σηκού.

Πίν. 4. Το αν. μέρος του μεγάρου Β. 1) β. τοίχος, 2) χωριστικός τοίχος β. δωματίου, 3) αν. τοίχος, 4) αν. τοίχος σηκού, 5) αν. στυλοβάτης.

Πίν. 5. Το δ. μέρος του μεγάρου Β. 1) β. τοίχος, 2) δ. τοίχος, 3) δ. τοίχος σηκού.

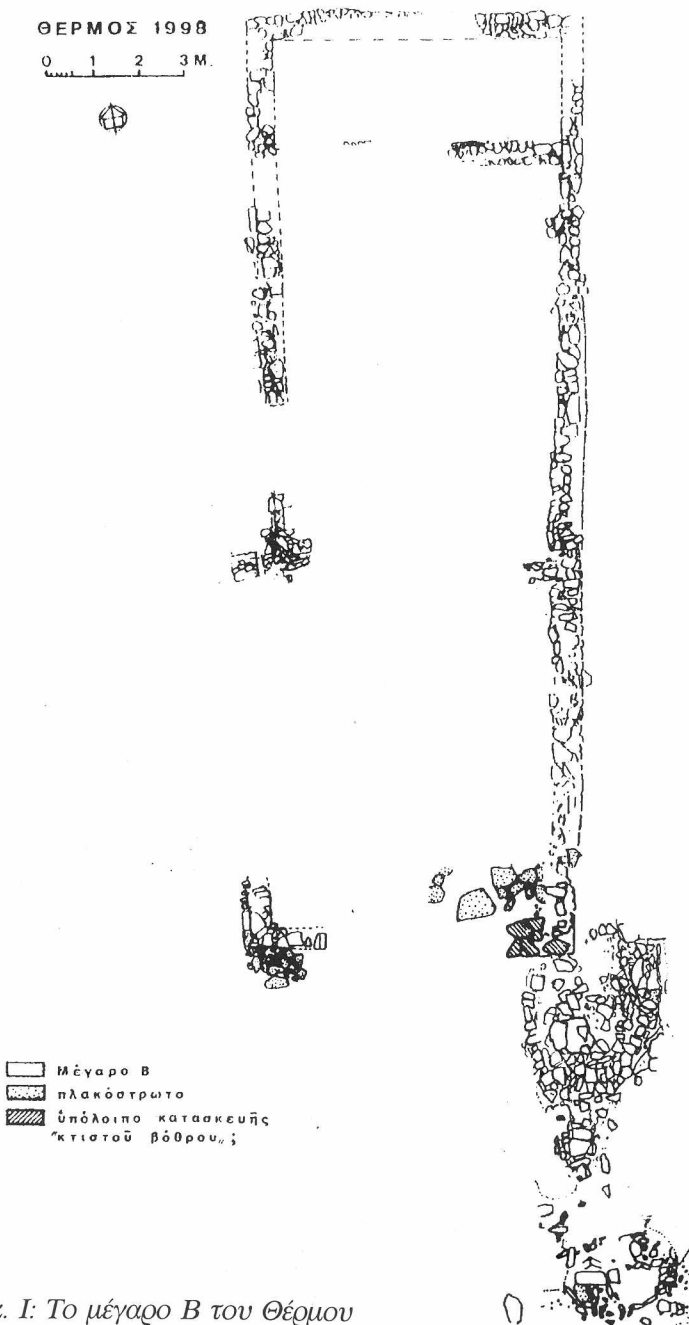

Πίν. 6. Νοτιοδυτική γωνία του μεγάρου Β.

Πίν. 7. Από το δ. μέρος του μεγάρου Β.
1) δ. τοίχος, 2) λάκκος λατρευτικός, 3) δ. τοίχος σηκού.

Εικ. Ι: Το μέγαρο Β του Θέρμου

ZUSAMMENFASSUNG

NEUERE FORSCHUNGEN IN THERMOS DAS MEGARON B

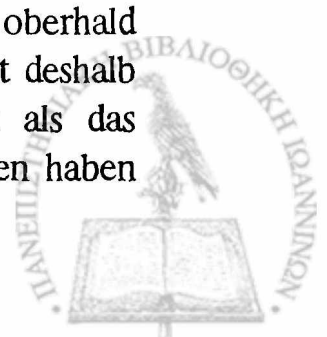
von

I. A. Papapostolou

Aus der bisherigen Wiederausgrabung des Megaron B in Thermos lässt sich folgendes resümieren.

In Thermos bedeutete eine Zerstörung um 1200 v.Chr. das Ende der sozusagen mykenischen Periode der Siedlung. Es ist dieselbe Zeit, in der auch die großen mykenischen Zentren von Griechenland zerstört worden waren. Im Gegensatz zu diesen mykenischen Zentren, fand in Thermos eine erneute Besiedlung statt. In der neuen Siedlung war Megaron B das wichtigste Gebäude. Das Megaron B wurde sicher nach 1200 v.Chr., wahrscheinlich im 11. Jh, d.h. in der frühen Eisenzeit, erbaut. Zu diesem Zeitpunkt läßt in Thermos der mykenische Einfluß deutlich nach, dafür gewinnt die Orientierung zum nordwestlichen Raum hin immer mehr die Oberhand. Es handelt sich dabei um einen kulturgeographischen Raum, der Epirus und W-Makedonien umfaßt. Dieser darf nicht mit der protogeometrischen Entwicklung im übrigen Ost und Süd Griechenland zusammengesehen werden. Diese Erkenntnis ist eine der wesentlichen Ergebnisse der neuen Grabung. Gerade dieser kulturgeographische Bereich erlebte im 11. Jh v.Chr. eine Hochphase. Zur gleichen Zeit wird Thermos auch ein kultisches Zentrum.

Durch seine erneute Ausgrabung hat sich Megaron B als ein regelmässiger orthogonaler Bau erwiesen, also keineswegs ein atypisches Rechteckhaus mit gekrümmten und geneigten Aussenmauern, wie man bisher geglaubt hat. Allerdings ist bei der Bautechnik dieser Epoche eine gewisse Neigung und Krümmung der Wände stets gegeben. Aus den statigraphischen Beobachtungen ergab sich, dass die Platten, die als Basen einer elliptischen Peristase um das Megaron B gedeutet wurden, oberhalb einer Erdschicht lagen die die Ruinen des Gebäudes bedeckte. Es ist deshalb klar dass die Platten auf diese Erdschicht zu einem Zeitpunkt als das Megaron B schon nicht mehr existierte gesetzt wurden. Die Platten haben

also keinen Bezug zum Megaron B und dieses hat auch keine Peristase besessen.

Nach der Zerstörung von Megaron B, die frühestens am Ende des 9. Jh. v.Chr. stattfand, wurde in seinem nördlichen Teil wahrscheinlich eine leichte Holz-Pfosten-Konstruktion errichtet. Eine ausgedehnte Herdstelle deckte gleichzeitig einen Teil des Haupt- und Vorraums des ehemaligen Megaron ab. Die solchermaßen veränderte Anlage besitzt übrigens in der vergleichbaren Situation von Kalapodi (Pfohis) wie auch vom aitolischen Kallion eine gewisse Entsprechung. Im Süden, vor der einstigen Front des Megaron und im Westen tiefte man Opfergruben ein und legte Waffenvotive nieder. Zur vorletzten Phase schließlich, d.h. also in die Zeit vor Errichtung des archaischen Tempels, gehören der berühmte Plattenring und ein Begehungsniveau um einen Horos-Stein oder ein Kultmal. In dieser Zeit existierte zwar noch ein Kult, ein Gebäude jedoch bestand nicht mehr sondern wahrscheinlich nur ein Altar.

